

ZUZANNA WRZOS*, KINGA KIMIC**

OGRÓD PAMIĘCI GUCIN-GAJ W WARSZAWIE – STAN PRZETRWANIA

GUCIN-GAJ – MEMORIAL GARDEN IN WARSAW – PRESENT CONDITION

Streszczenie

Ogród Gucin-Gaj w Służewie, założony w 1817 roku, stanowił rezydencję filialną Stanisława Kostki Potockiego. Po jego śmierci urządzono w latach 1821-1830 na jego cześć tzw. Gaj w Gucinie. Specyfika i unikalność ogrodu wynikała z faktu, iż rolę monumentu pełniło całe założenie ogrodowe, ukształtowane przez elementy kamienne (obeliski, urny, kamienie, sarkofagi, płyty okolicznościowe z inskrypcjami) i elementy żywe (drzewa-pomniki). Całość układu była wynikiem współdziałania osób reprezentujących świat nauki, sztuki i literatury. Powstały Gaj zyskał rangę ogrodu pamięci. Obecny stan zachowania Gucina-Gaju obrazuje wiele niekorzystnych zmian w relacjach obiektu z otoczeniem, jak i występujących w jego obrębie. Do zachowanych elementów należą ukształtowanie terenu (wzgórza, skarpa) i pozostałości po stawach, w ogrodzie górnym – zabytkowe elementy zespołu kościelnego, w ogrodzie dolnym – trzy pomniki z Gaju (sarkofag, obelisk, kamień pamiątkowy) przeniesione do Wilanowa, kilkanaście wartościowych drzew, w tym 8 pomników przyrody, a także wejście do groty. Nie zachowały się główne elementy układu założenia: zabudowania dworsko-folwarczne i otaczający je ogród górny, w ogrodzie dolnym – bogaty drzewostan w Gaju, układ komunikacyjny i powiązania widokowe, liczne pomniki. Założenie wymaga określenia kierunku działań naprawczych, popartych uprawnieniem decyzji o wpisie do rejestru zabytków ogrodu dolnego, i opracowania oraz realizacji projektu rewitalizacji.

Słowa kluczowe: Gucin-Gaj, ogród pamięci, pomnik, negatywne zmiany

Abstract

The Gucin-Gaj Garden in Służew, laid out in 1817, was a summer residence of Stanisław Kostka Potocki, the owner of Wilanów. After Potocki's death, his wife Aleksandra laid out in memory of him the Gaj in Gucin in the period of 1821-1830. The specific character of it resulted from special elements of its composition – all garden with its sculptural elements (obelisks, urns, sarcophaguses, stones and gravestones with inscriptions) and animate elements (trees-monuments) performed a memorial role. The composition of Gaj came out of Potocki's friends cooperation – group of people derived from representatives of different circles of scholarship, literature, art, etc. The Gaj became an unique memorial garden. The present-day condition of Gucin-Gaj Garden is weak. There were observed many negative changes in relations of garden with its surroundings and inside the garden's area. Only selected historical elements exist today; natural elements of lay of the land (hill and slope) and remains of ponds; in upper garden – historical buildings of ecclesiastical complex; in lower garden – three monuments of old Gaj (sarcophagus, obelisk and memorial stone) moved to Wilanów residential garden, several old trees including 8 natural monuments, entrance to underground grotto. Many elements don't exist: in upper garden – manor house and outbuildings, surrounding garden; in lower garden – historical trees-monuments, paths and inside views, all sculptural elements. The area of historical garden needs revalorization supported by entry to historic monuments' register.

Keywords: Gucin-Gaj, memorial garden, monument, negative changes

* Mgr inż. Zuzanna Wrzos, Krajobraz Kreatywny Zuzanna Wrzos, Warszawa.

** Dr inż. Kinga Kimic, Katedra Architektury Krajobrazu, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu, SGGW.

1. WSTĘP

W rozległym zespole ogrodów historycznych lewobrzeżnej Warszawy wyróżnia się grupa założeń usytuowanych w obrębie skarpy wiślanej. Jednym z nich jest zlokalizowany w Służewie ogród Gucin-Gaj założony w 1817 roku. Gucin, bo tak brzmiała pierwotna nazwa założenia, stanowił rezydencję filialną Stanisława Kostki Potockiego, posiadającego swą główną siedzibę w Wilanowie, i miał charakter jego letniej rezydencji. Po śmierci Potockiego utworzono na terenie dolnej części ogrodu Gaj poświęcony pamięci właściciela. Całe założenie zyskało miano ogrodu pamięci – unikalnego w swej formie i treści monumentu. Zmiany właścicieli dokonywane na przestrzeni kolejnych lat jego istnienia, działania okresu I i II wojny światowej oraz późniejsze przemiany dotyczące uwarunkowań polityczno-gospodarczych kraju wpłynęły znacząco na dzisiejszy stan tego obiektu. W latach 2009–2010 autorki przeprowadziły kwerendę historycznych i współczesnych materiałów opisowych, kartograficznych i ikonograficznych oraz wykonały w terenie inwentaryzację (elementów kompozycji, w tym elementów architektonicznych, wyposażenia, elementów przyrodniczych). Na podstawie zebranych materiałów wykonano analizy służące ocenie stanu przetrwania obiektu. Wykazały one wiele, niestety postępujących, niekorzystnych zmian czytelnych w relacji ogrodu z otoczeniem, jak i przekształceń występujących w jego obrębie. Wynikają one zarówno ze zmian sposobu użytkowania odbywających się na przestrzeni lat, jak i form zagospodarowania terenu.

Teren poddany badaniom to obszar dawnego założenia ogrodowego Gucin-Gaj oraz towarzyszący mu i historycznie z nim związany zespół kościoła pw. św. Katarzyny. Zlokalizowane są na terenie Warszawy, w północno-wschodniej części dzielnicy Ursynów. Obejmują fragment wzgórza skarpy warszawskiej oraz obszar poniżej, na który składają się: niecka podskarpowa, źródlika i miejsca bagniste. Ukształtowanie wzgórza oraz tarasu podskarpowego stanowią elementy charakterystyczne położenia Gucina i kształtują jego specyficzny układ przestrzenny. W ujęciu szczegółowym teren założenia Gucin-Gaj obejmuje obszar o łącznej powierzchni 7,5 ha, w którego skład wchodzi: teren dawnego ogrodu górnego (z miejscem po dawnym dworcu

Il. 1. Sarkofag w Gucinie – widok od strony stawu (fot. J. Szamurin, 1915)

Ill. 1. Sarcophagus in Gucin – view from the pond's side (photo J. Szamurin, 1915)

i zespole zabudowań gospodarczych), fragment skarpy oraz obszar dawnego ogrodu dolnego (teren u podnóża stoku, staw oraz teren za stawem w sąsiedztwie Potoku Służewieckiego). Teren pozostaje we władaniu dwóch odrębnych właścicieli. Ogród górny należy do parafii św. Katarzyny, natomiast ogród dolny ze stawem jest własnością Gminy Ursynów i jest dzierżawiony firmie Aquamex Sp. z o.o.

2. RYS HISTORYCZNY – DZIEJE OGRODU W GUCINIE

Służew, wcześniej Służewo, jest jedną ze starszych osad położonych w obrębie Warszawy. Początki miejscowości Gucin, podobnie jak i Służewa, sięgają dalekiej przeszłości i wiążą się ściśle z lokalizacją kościoła usytuowanego na wzgórzu. Lokalizacja osady wynikała z obecności szerokiej doliny Potoku Służewieckiego i zespołu stawów u podnóża skarpy. Założenie parafii datuje się na 1238 rok. Na przełomie XV i XVI wieku wzniesiono na miejscu drewnianego kościoła murowany, w stylu gotyku nadwiślańskiego. W tym czasie zabudowa wsi zajęła oba brzegi Potoku. Został on spiętrzony, tworząc pomiędzy zabudową staw. W XVI wieku w obrębie wsi wykształciły się trzy ośrodki dworsko-folwarczne, m.in. na wzgórzu przy kościele. Od połowy XVII wieku terenem Służewa interesowali się właściciele Wilanowa, czego skutkiem było włączenie go w 1724 roku do ich dóbr. Księżna Anna Czartoryska wniosła na łagodnym stoku skarpy przy kościele niewielki drewniany dworek, który przyjął nazwę Domu Wojewodziny. Z tego też czasu pochodzą podziemne korytarze oraz sale, do których wejście urządzone jest w zboczu skarpy. Obok dworu funkcjonował folwark.

Gucin, jako wiano I. Czartoryskiej, przeszedł na Stanisława Lubomirskiego, a przez małżeństwo jego córki Aleksandry ze Stanisławem Kostką Potockim w 1799 roku na dom Potockich. Przypisuje się im najznakomitszy wkład w kształtowanie Służewa jako części składowej wielkoprzestrzennego założenia Wilanowa. Na początku XIX wieku Potoccy przekształcili parki w Wilanowie i Natolinie oraz założyli nowe, w Morysinie i Służewie, wiążąc je z sobą osiami widokowymi. Stworzyli rozległą kompozycję krajobrazową, do której klucz stanowiła lokalizacja rezydencji w Wilanowie i relacje przestrzenne z obiektami położonymi na skarpie wiślanej.

Stanisław Kostka Potocki urządził w latach 1817–1821 swoją filialną siedzibę w Gucinie. Wykorzystał do tego istniejący na wzgórzu ośrodek dworski z XVIII wieku. Nazwa założenia Gucin pochodzi od imienia wnuka Potockiego – Augusta¹. Założyciel przebudował istniejące obiekty i uporządkował ich otoczenie na wzgórzu i pod skarpgą. Założony wokół Domu Wojewodziny (zw. Pałacykiem) ogród w Gucinie był jego ulubionym miejscem pracy i przyjmowania przyjaciół. W latach 1821–1830, po śmierci Potockiego, jego żona przekształciła dolną część założenia w romantyczny ogród nad stawami. Urządziła tzw. Gaj ku upamiętnieniu świątłego męża stanu i uczonego. Pamięć o właścicielu została utrwalona za pomocą rozmaitych motywów architektonicznych i plastycznych, nawiązujących do postaci, idei, a nawet ulubionych zwierząt Potockiego, przez co założenie przyjęło funkcję rzadko tworzonego ogrodu pamięci. Motyw gaju – stanowiący nawiązanie do starożytnej tradycji zespołu drzew poświęconych bóstwom – miał tu swoistą kontynuację². Specyfika i unikalność Gaju w Gu-

¹ Podobną genezę mają nazwy dwóch innych posiadłości Potockich w obrębie dóbr wilanowskich: Morysin – od imienia Maurycy, oraz Natolin – od imienia Natalia. G. Ciołek, *Ogrody polskie. Przemiany treści i formy*, Budownictwo i Architektura, Warszawa 1954, s. 169; L. Majdecki, *Gucin Gaj. Analiza układu kompozycyjno-przestrzennego na tle warunków naturalnych i zarysu historycznego*, [w:] „Rejestr Ogrodów Polskich”, Zeszyt 4, PWN, Warszawa 1965, s. 7.

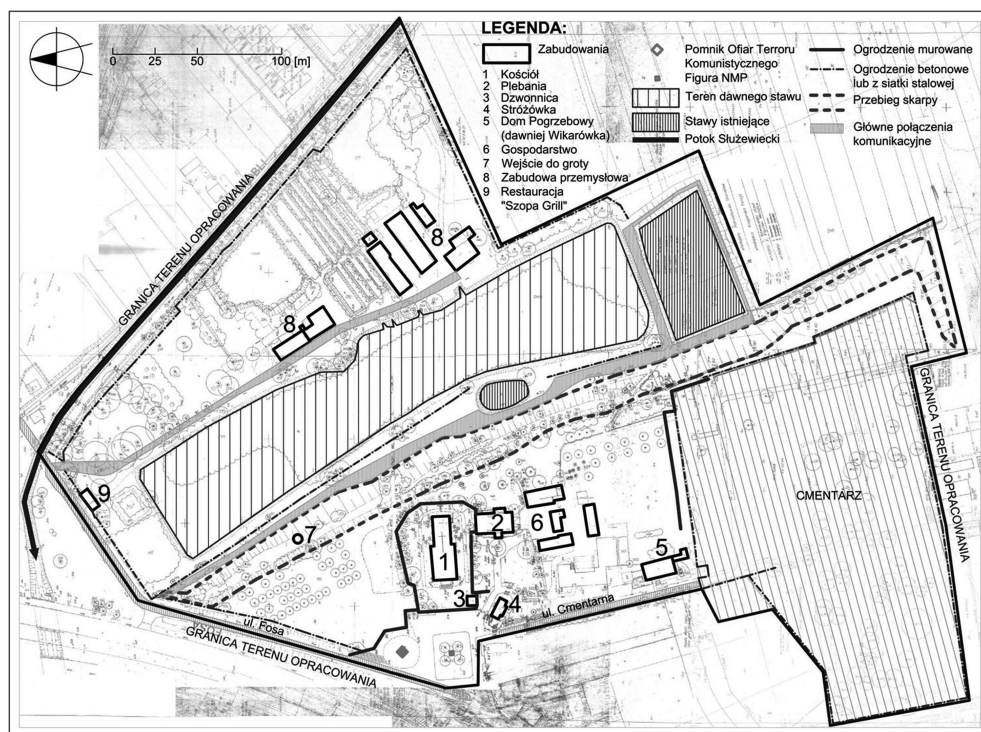
² Zależność tę pięknie opisał Gerard Ciołek w przedmowie do czwartego tomu „Rejestru Ogrodów Polskich”, poświęconego założeniu Gucin-Gaj, słowami: „Motyw gaju, jako zespołu drzew poświęconych bóstwom znany był w pogańskich kręgach kulturowych, a także założeniach kulturowych Słowian oraz plemion

cinie wynikała z faktu, iż rolę monumentu pełnił w nim nie jeden element rzeźbiarski, ale stało się nim założenie ogrodowe w całości – ukształtowane poprzez obecność elementów kamiennych i elementów żywych (drzew-pomników). Sadzenie drzew rozpoczęła Aleksander Potocki w dniu 2 października 1821 roku, a ostatnie posadził 4 listopada 1830 roku były major wojsk polskich – Feliks Sapalski. Do tego czasu pojawiło się ich około 300, a wśród nich najważniejsze miejsce zajęły: dęby, jawory, jesiony, brzozy, robinie, orzechy, świerki, klony, jarzębiny, topole, modrzewie, żywotniki, tulipanowce. Znajomość symboliki poszczególnych gatunków pozwalała w pełni odczytać intencje fundatorów. Drzewa tworzące to założenie ogrodowe były formą monumentu i stały się charakterystyczne dla jego kompozycji. Powstały układ był wynikiem współdziałania licznych osób reprezentujących kręgi (zarówno rodzinne, jak i spoza rodziny) świata nauki, sztuki, literatury i życia społecznego. Rośliny utworzyły rzeczywisty „Gaj y od przyjaciół”³. Istotnymi elementami założenia, obok komponowanego drzewostanu i otaczających go alejek, a także układu stawów ogrodowych zasilanych z potoku, były pomniki (obeliski, urny, kamienie, sarkofagi, płyty okolicznościowe z inskrypcjami). Gaj miał upamiętnić nie tylko zmarłego, który był wielkim patriotą, ale również 30. rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 Maja.

Gucin-Gaj do 1856 roku pozostawał w rękach potomków Potockich, a potem różnych dzierżawców. Zapoczątkowało to proces niszczenia założenia, potęgowały różnymi zmianami w pałacyku i ogrodzie na wzgórzu. Gaj cierpiał z powodu wycinki drzew i niszczenia pamiątek przez okoliczną ludność. W latach 1872–1895 teren Gucina był dzierżawiony, by następnie od 1895 roku znaleźć się w składzie dóbr Branickich. Okres I wojny światowej przyniósł znaczne zniszczenia. W 1934 roku Adam Branicki sprzedał ogród górny z dworem i zabudowaniami na rzecz sąsiadującego kościoła. Ogród dolny ze stawem pozostał w granicach dóbr wilanowskich. W czasie II wojny światowej wycięte zostały wszystkie drzewa na wzgórzu przy kościele i większość w Gaju oraz piękna aleja topolowa prowadząca w Wilanowa. Budynki gospodarcze spłonęły w 1939 roku wraz z drewnianą zabudową ulicy Kościelnej (obecnie ul. Fosa). Po 1945 roku teren został skomunalizowany i podzielony pomiędzy parafię św. Katarzyny (ogród górny, wzgórze kościelne i podskarpie) oraz Skarb Państwa (ogród dolny, staw i jego otoczenie). Pałacyk rozpadł się w 1950 roku. Był kompletnie zdewastowany. Z licznych pomników zachowały się zaledwie trzy: sarkofag, obelisk i kamień pamiątkowy, które w 1963 roku zostały przeniesione do Wilanowa. Zmiany nastąpiły również w otoczeniu założenia. W latach 70. XX wieku zniszczona zachodnia część wsi Służew została zajęta przez osiedle mieszkaniowe „Służew nad dolinką”. W tym czasie powstała także arteria komunikacyjna, ul. Rzymowskiego, przeprowadzona na zboczu doliny Potoku Służewieckiego. Jej przebieg zaburzył relacje przestrzenne wsi Służew, odstawiając pierwotnie zabudowany od zachodu plac i zespół kościelny. W miejscu zabudowań folwarcznych Domu Wojewodziny powstał w ostatnich latach pomnik Ofiar Terroru Komunistycznego, który utworzył jedną z pierzei placu przed kościołem.

pruskich i litewskich, gdzie tradycje ‘świętych gajów’ przetrwały najdłużej, bo niemal do naszych czasów. Na początek XIX wieku przypada rozwój archeologii i etnografii, której romantycznym przedstawicielem był (...) i sam Potocki, a zwłaszcza jego brat, Ignacy. Jako członek Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk był on czynnie zainteresowany w badaniach nad przedchrześcijańską przeszłością Polski. Koncepcja uczczenia pamięci wielkiego Polaka przez jego przyjaciół przy pomocy gaju drzew pamiątkowych posiada swą piękną wymowę i jest znamienym dokumentem epoki, nawiązującym w swej formie do najdawniejszych tradycji rodzinnych” (Majdecki, *Gucin Gaj...*, op. cit., s. 6).

³ Był to fragment cytatu wyrzeźbionego na obelisku wystawionym przy wejściu do Gaju (Majdecki, *Gucin Gaj...*, op. cit., s. 36).

II. 2. Elementy układu przestrzennego założenia Gucin-Gaj – stan istniejący (oprac. Z. Wrzós na planie inwentaryzacji roślinności wg M. Świątkowskiego, 2006)

III. 2. Elements of Gucin-Gaj Garden's composition – present situation (Z. Wrzós by plants inventory by Świątkowski M., 2006)

3. FORMY OCHRONY

Zgodnie z obowiązującą dokumentacją, ochroną konserwatorską objęty jest zespół kościelny pw. św. Katarzyny, położony przy ul. Fosa 17 w Warszawie, na Wzgórzu Gucińskim (skarpie), który jest wpisany do rejestru zabytków pod nr 1383-A (decyzja z dnia 10 lipca 1989 r.). Zasięg terytorialny ochrony obejmuje również fragment północny Gucina-Gaju (z czego fragment został zaanektowany pod pas drogowy ul. Rzymowskiego), natomiast nie obejmuje od wschodu terenu Gaju, a od południa historycznego cmentarza. W dniu 12 listopada 2007 roku Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków orzekł, poprzez decyzję nr 1568/2007, o wpisaniu do rejestru zabytków Ogrodu Gucin-Gaj, położonego w Warszawie w dzielnicy Ursynów, w rejonie ulic Fosa i Przy Grobli. Zasięg terytorialny wpisu obejmuje teren dawnego ogrodu pamiątkowego w Gucinie w jego historycznych granicach: ogród z dużym i małym stawem, zachowany stary drzewostan i teren dawnych łąg ogrodu w Gucinie oraz Potok Służewiecki. W granicach wpisu znajdują się współczesne elementy – zabudowa i zagospodarowanie przemysłowe stacji hodowli ryb na terenie ogrodu w Gucinie, zmiany dokonane w ukształtowaniu terenu i drzewostanie, które są poza ochroną wpisu. Decyzja na chwilę obecną nie jest uprawomocniona, ponieważ dzierżawca terenu (Aquamex Sp. z o.o.) wszczął postępowanie odwoławcze. Minister Kultury i Dzie-

dzictwa Narodowego umorzył postępowanie odwoławcze decyzją z dnia 8 kwietnia 2008 roku, w której oświadcza, że Spółka władająca działką przy ul. Fosa nie posiada do niej praw. Z informacji uzyskanych od Stołecznego Konserwatora Zabytków wynika, że w dalszym postępowaniu Spółka wniosła skargę do Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie i sprawa nadal nie jest rozstrzygnięta.

Ogród Gucin-Gaj wraz z zespołem kościoła pw. św. Katarzyny, według Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego m. st. Warszawy z 2006 roku, należą do strefy ochrony krajobrazu kulturowego jako część Skarpy Warszawskiej i zostają w powiązaniu z wielkoprzestrzennym założeniem wilanowskim. Ponadto obszar ogrodu wraz z otoczeniem leży w strefie ochrony otoczenia i ekspozycji zabytku, a strefa ochrony wszystkich parametrów historycznego układu urbanistycznego obejmuje Księży Staw (Gucin-Gaj) jako zespół parkowy. Teren ogrodu znajduje się też w granicach Warszawskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu, utworzonego w 1997 roku. Ochroną Konserwatora Przyrody objętych jest 12 drzew uznanych za pomniki przyrody. Za takie uznano również murowane podziemia (groty) wbudowane w skarpę wiślaną, będące ostoją i miejscem zimowania nietoperzy – system korytarzy i pomieszczeń, powstały pod koniec XVIII wieku.

4. POWIĄZANIA OGRODU Z OTOCZENIEM

Układ przestrzenny i powiązania komunikacyjne

Gucin-Gaj od czasu powstania pełnił istotną rolę w przestrzennych powiązaniach z innymi ogrodami: Wilanowem, Morysinem, Natolinem. Elementami wiążącymi te założenia były: skarpa wiślana i dolina Wisły. Lokalizacja i powiązania Gucina z nimi nie były dyktowane jedynie względami przestrzennymi i widokowymi, ale wiązały się także z potrzebą utworzenia połączeń komunikacyjnych w stronę Wilanowa, Zawad, Powsinka, Kabał. Najważniejsze z nich stanowiła Droga Królewska (dziś Aleja Wilanowska) i jej odgałęzienie biegnące wzdłuż kanału do wąwozu w skarpie, między Ursynowem i wzgórzem z Gucinem. Powiązania przestrzenne i komunikacyjne Służewa, Gucina, Wilanowa, Morysina, Natolina oraz innych wspomnianych założeń rezydencjonalnych i rejonów południowej Warszawy, istniejące w 1 połowie XIX wieku, pozostały niezmienione do początku wieku. Porównanie planów okolic Warszawy z lat 1819 oraz 1920 pokazuje, że główne połączenia komunikacyjne, prowadzące z Gucina do Ursynowa i Wilanowa, z Wilanowa do Natolina i Ursynowa oraz Czerniakowa i Mokotowa, zostały zachowane mimo wyraźnego rozwoju urbanistycznego tych rejonów Warszawy. Zmiany w obrębie ogrodu i jego otoczenia nie wyeliminowały powiązań przestrzennych i komunikacyjnych Gucina-Gaju z Wilanowem, Morysinem, Natolinem, Ursynowem i Królikarnią. Istnieją również pierwotne powiązania komunikacyjne pomiędzy Gucinem i innymi założeniami południowej części doliny Wisły.

Na ukształtowanie specyficznego układu przestrzennego Gucina-Gaju wyraźny wpływ miało jego najbliższe otoczenie. Od strony północnej z ogrodem granoczyła wieś Służew, charakteryzująca się niską zabudową wiejską. Od strony północno-wschodniej i wschodniej najbliższe otoczenie stanowiły łąki i pola, które otwierały widoki ze wzgórza w kierunku rezydencji w Wilanowie i Czerniakowie. Od strony południowo-zachodniej i zachodniej ogród graniczył z terenem parafii, a w dalszej perspektywie jego otoczenie stanowiły pola i pastwiska. Takie sąsiedztwo podnosiło walory przyrodnicze, estetyczne, a przede wszystkim widokowe ogrodu w Gucinie. Po II wojnie światowej najbliższe otoczenie zaczęło podlegać dynamicznym zmianom, co ma swą kontynuację obecnie i wynika przede wszystkim z zewnętrznej presji inwe-

stycyjnej na zabudowę sąsiadujących terenów. W ostatnich latach wokół obiektu od strony północno-zachodniej, północnej oraz północno-wschodniej powstały osiedla mieszkaniowe zabudowy wielorodzinnej, której wysokie obiekty stanowią zagrożenie dla ekspozycji założenia Gucin-Gaj i zachowania dominanty, jaką jest sylweta kościoła pw. św. Katarzyny. Zmianie uległ również najbliższy układ komunikacyjny otaczający obiekt – wspomniana wcześniej lokalizacja ulicy Rzymowskiego nieodwracalnie zmniejszyła obszar dawnego Gucina-Gaju. Nie uległo zmianie otoczenie obiektu do strony wschodniej, które stanowią łąki i nieużytki, oraz od strony południowej i południowo-zachodniej, którymi są cmentarz oraz niska zabudowa jednorodzinna.

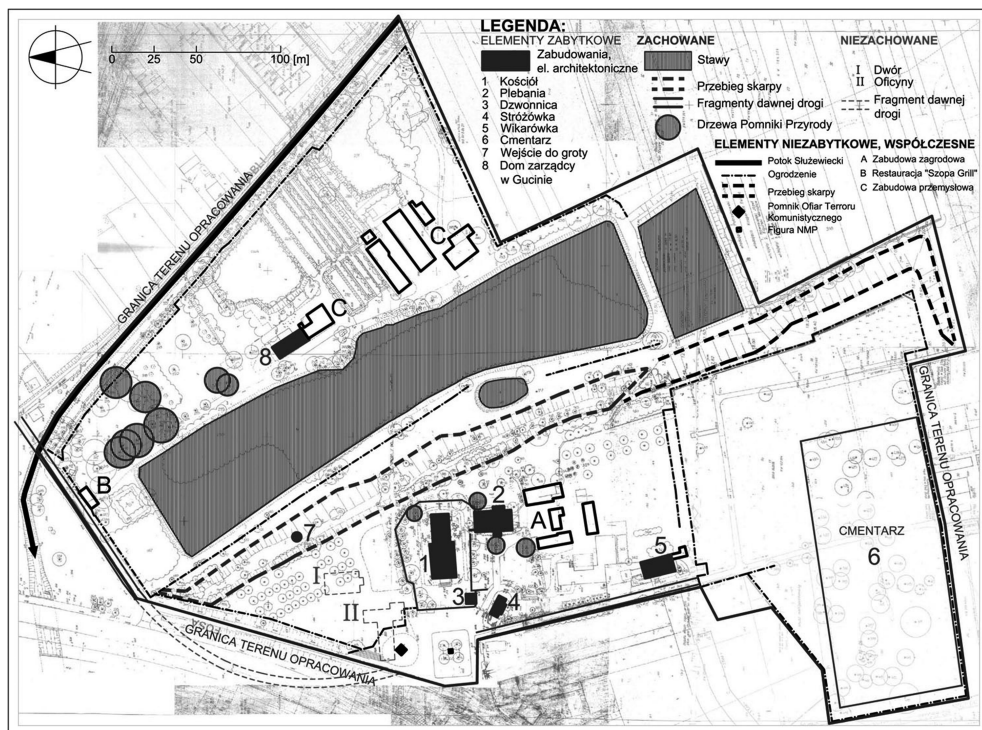
Zewnętrzne powiązania widokowe

Istnienie powiązań widokowych Gucina z innymi założeniami rezydencjonalnymi lewobrzeżnej Warszawy wynikało z naturalnych cech krajobrazu. Dolina Wisły stanowiła dużą, otwartą przestrzeń, którą pokrywały rozległe płaszczyzny łąk i pól uprawnych, pozbawione zadrzewień. Walory te stanowiły podstawę decyzji o wyborze miejsca i lokalizacji poszczególnych założeń rezydencjonalnych. Siedziby te stawały się miejscami charakterystycznymi i dominującymi w krajobrazie. Zostały one jednocześnie zaprojektowane i ukształtowane w taki sposób, aby podkreślić istnienie ich powiązań widokowych zewnętrznych z założeniami sąsiadującymi. Ursynów posiadał powiązania widokowe z Wilanowem i Czerniakowem. Natolin łączył się z Powsinem i Wilanowem. Królikarnię łączyły kierunki widokowe z Gucinem, Wilanowem, Czerniakowem i Łazienkami. Wilanów zaś łączył się widokowo z Natolinem, Ursynowem, Gucinem i Królikarnią, a Czerniaków z Gucinem, Królikarnią, Mokotowem i Ujazdowem. Zakończenie tego rozległego systemu powiązań widokowych stanowią Łazienki Królewskie. Wszystkie wymienione założenia rezydencjonalne tworzyły wspólną, wyodrębnioną jednostkę przestrzenną, którą zespalał układ skarpy, doliny i rzeki Wisły. Ogród Gucin-Gaj, z dworem oraz kościołem św. Katarzyny, zlokalizowany na wzgórzu, należał do tej wielkiej kompozycji widokowej. Główne elementy tego układu to daleki widok doliny Wisły, powiązania widokowe z pałacem w Królikarni, pałacem w Ujazdowie, kościołem w Czerniakowie, kościołem w Wilanowie i pałacem w Ursynowie. Jedyna zachowana do dziś relacja widokowa istnieje między Gucin-Gajem i pałacem w Królikarni. Szczęśliwie zachowała się relacja widokowa z kościołem św. Anny w Wilanowie, która przestonięta jest zabudową osiedla „Arbuzowa”, a jako kolejna, niemal całkowicie przestonięta drzewami porastającymi skarpe, relacja widokowa z pałacem w Ursynowie. Pozostałe powiązania widokowe dawnej kompozycji nie zachowały się.

5. POWIĄZANIA W OBRĘBIE OGRODU

Układ przestrzenny

Ogród w Gucinie był ściśle związany z warunkami fizjograficznymi terenu, jakie stworzyły obecność skarpy, stawu poniżej skarpy, terenu otwartego za stawem i Potoku Służewieckiego. Do tych naturalnych elementów układu przestrzennego nawiązywał zespół zabudowań z dominantą budynku kościoła oraz rozwijający się układ sieci drogowej. Osie kompozycyjne na obszarze Gucina przebiegały równoległe do kierunku, jaki wyznaczały boczne elewacje kościoła, dworku oraz oficyny. Główną z nich była oś przebiegająca przez kościół oraz przyległy do niego plac. Do najważniejszych elementów układu założenia ogrodowego, charakterystycznego dla założeń sytuowanych w obrębie skarpy wiślanej, należały:

II. 3. Zachowane i niezachowane elementy historyczne oraz obiekty współczesne na terenie dawnego ogrodu Gucin-Gaj (oprac. Z. Wrzós na planie inwentaryzacji roślinności wg M. Świątkowskiego, 2006)

III. 3. Preserved, not existed and contemporary elements of historical Gucin-Gaj area (Z. Wrzós by plants inventory by Świątkowski M., 2006)

- główne ciągi komunikacyjne biegnące wzdłuż skarpy i stawu oraz dodatkowe połączenia komunikacyjne stanowiące zejścia ze skarpy,
- siedziba rezydencji usytuowana w głębi, w bezpośrednim powiązaniu ze skarpgą, w niedalekiej odległości od jej krawędzi,
- główne wejście usytuowane od strony wschodniej w pobliżu rezydencji,
- oficyny zlokalizowane przy siedzibie rezydencji, w sąsiedztwie wjazdu,
- ogród górny na skarpie, stanowiący otoczenie rezydencji, z którego rozchodziły się widoki na otaczające tereny oraz obiekty charakterystyczne i dominujące w ogrodzie (staw, pomniki, altany) i w jego otoczeniu (rezydencje w Wilanowie, Ursynowie, Królikarnię),
- ogród dolny na podskarpiu ze stawami i późniejszym Gajem zlokalizowanym za dużym stawem, w którym usytuowano elementy upamiętniające i altany,
- skarpa, stanowiąca łącznik między ogrodem górnym i dolnym.

W układzie przestrzennym Gucin-Gaju można wyodrębnić główne elementy naturalne oraz towarzyszące im obiekty o charakterze mieszkalnym, gospodarczym i ozdobnym.

Ogród górny obejmował obszar płaskiego wzgórza oraz skłón skarpy od strony stawu i drogi łączącej założenie z Wilanowem. Głównym elementem był dom mieszkalny. Był to niewielki drewniany budynek, wzniesiony na podmurówce z cegły oraz przykryty dość wysokim, czterospadowym dachem z gontu, charakterem przypomi-

nający dworek wiejski. Pałac w Gucinie w czasie swojego istnienia nie podlegał znacznym przekształceniom. Jedynie w 1872 roku dodano ganek z tarasem w ścianie szczytowej domu. Budynek został jednak częściowo zniszczony w czasie I i II wojny światowej. Rozpadł się w 1950 roku. W otoczeniu pałacyku, za czasów St. K. Potockiego, znajdowały się: woliera od strony Wilanowa, ławki, wazony do kwiatów, gipsowa figurka Kupidyna i duża rzeźba w postaci klasycystycznej hermy. Otaczający pałac na wzgórzu ogród, z charakterystycznymi klombami⁴, stanowił jego przestrzenno-plastyczną oprawę. Układ zadrzewień podkreślał jego ważniejsze fragmenty oraz wewnętrzne i zewnętrzne powiązania widokowe ogrodu. Drogi, wykorzystując naturalne walory ukształtowania terenu, poprowadzone zostały w sposób nieregularny. Do najważniejszych należały, powiązane ze sobą zejściami na skarpie, drogi poprowadzone wzdłuż górnej i dolnej krawędzi skarpy oraz droga wokół stawu stanowiąca doprowadzenie do Gaju. Do zrealizowanych pawilonów znajdujących się na terenie ogrodu należała drewniana altana – początkowo ustawiona pod skarpą nad stawem, potem przeniesiona na środek stawu. Stanowiła najbardziej charakterystyczny punkt widokowy w układzie podskarpi, jednak nie przetrwała do dziś. Z ogrodem na wzgórzu, o charakterze spacerowym, łączył się ogród użytkowy obejmujący kilkadziesiąt rodzajów drzew owocowych oraz figarnię. Na terenie wzgórza istnieje do dziś również grota z wejściem od strony stawu, znajdującym się u podnóża skarpy.

Ogród użytkowy i zaplecze gospodarcze usytuowane były na południe od pałacyku. Zespół budynków gospodarczych stanowił układ w kształcie litery T, z dwoma dziedzińcami gospodarczymi i niezależnymi od siebie bramami wjazdowymi. Na całość zespołu składały się: oficyna, stajnia z oborą, wozownia, piwnica oraz kurniki. Zespół budynków gospodarczych spłonął w 1939 roku.

Najbardziej charakterystycznym elementem **ogrodu dolnego** był staw położony pod wzgórzem, tuż przy dolnej krawędzi skarpy. Oddzielał on ogród na wzgórzu od Gaju zlokalizowanego za stawem. Staw powstał podczas tworzenia wykopów do usypania grobli od strony północnej założenia⁵. Gaj został założony najpóźniej, w latach 1821–1830, zgodnie z popularną w I połowie XIX wieku ideą wprowadzania do ogrodów monumentów w celu upamiętnienia ważnych wydarzeń, uczczenia osób bliskich lub zasłużonych. Jak wspomniano wcześniej, w Gaju rolę monumentu nie pełnił jeden element rzeźbiarski, ale było nim całe założenie ogrodowe wraz z licznymi elementami kamiennymi (pomnikami) i elementami żywymi (drzewami-pomnikami). Na układ przestrzenny Gaju składały się dwie części. Pierwszą stanowiła duża polana z drzewami wokół i wzgórzem, na środku którego wystawiono w 1824 roku poświęcony Stanisławowi Kostce Potockiemu sarkofag wykonany z chęcińskiego wiśniowego marmuru. Był on wzorowany na odnalezionym nagrobku Scypiona Barabatusa z 298 p.n.e.⁶ (il. 1). Drugą stanowił zwarty masyw drzew. W tej części wystawiono liczne pomniki, obeliski, kamienie, płyty z okolicznościowymi inskrypcjami pisanymi w języku polskim, wyjaśniającymi cel i pochodzenie wystawionej pamiątki. Wejście do ogrodzonego Gaju podkreślały kamienny obelisk zwieńczony urną oraz sfinks umieszczony na cokole. Większość elementów kamiennych oraz rzeźb w Gaju nie przetrwała do dziś. Zachował się jedynie sarkofag, obelisk wystawiony przy wejściu i kamień pamiątkowy, które zostały przeniesione w 1963 roku do parku w Wilanowie.

⁴ Z zachowanych rysunków ogrodu z tego okresu wynika, iż klomby wyróżniało staranne zestawienie roślin, zgodnie z zasadą przedstawioną przez Izabelę Czartoryską, a więc od drzew najwyższych w środku do najniższych krzewów na obrzeżu, z zaakcentowaniem zewnętrznej obwódki roślinami kwiatowymi (Majdecki, *op. cit.*, s. 28, [za:] I. Czartoryska, *Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów*, Wrocław 1805).

⁵ Budowa stawu związana była z pracami prowadzonymi przez Locciego w czasie znacznego wyprzedzającym powstanie Gucina. *Pamiętnik interesów samego J.W. Hrabiego Potockiego Senatora Wojewody*, s. 110-112, Archiwum Gospodarcze Wilanowskie, „Anteriora”, nr 302, Warszawa.

⁶ S. Lorentz, *Sarkofag Scypiona w Polsce*, „Meander”, R. I, 1946, s. 34-38.

W kolejnych latach istnienia Gucin-Gaj ulegał przemianom – największe dotyczyły pałacyku i ogrodu na wzgórzu, które były adaptowane do aktualnego sposobu użytkowania. Ogród dolny – Gaj – był pozbawiony opieki, przez co stopniowo niszczał. W 1916 roku została wykonana inwentaryzacja założenia⁷ ukazująca zmiany w obrębie jego układu. Należą do nich: zanik wnętrz ogrodowych, zatarcie układu komunikacji, zniekształcenie układu przestrzennego roślinności, brak niektórych elementów architektonicznych, obecność nowych dysharmonizujących elementów. Największych zniszczeń dokonała w ogrodzie II wojna światowa, podczas której wycięto większość drzew w Gaju. Na przełomie 1944 i 1945 roku wzdłuż skarpy powstały głębokie rowy przeciwczołgowe, które zniszczyły ostatnie ślady dawnego założenia na wzgórzu. Na terenie Gaju powstało Przedsiębiorstwo Centrali Rybnej, które wybudowało liczne baseny do hodowli ryb oraz budynki gospodarcze, pozostawiając jedynie kilkanaście drzew z dawnego założenia.

Wewnętrzne powiązania widokowe

Układ powiązań widokowych w Gucin-Gaju (według planu rekonstrukcji dotyczącego stanu z 1830 roku, wykonanego przez L. Majdeckiego w 1961 roku⁸) związany był z lokalizacją dworu, drogami biegnącymi wzdłuż górnej i dolnej krawędzi skarpy oraz stawem i elementami znajdującymi w dolnym ogrodzie – Gaju. Układ dróg ogrodu górnego oraz towarzyszące mu zadrzewienia, podkreślając jego ważniejsze fragmenty, uwydatniały miejsca otwarcia widokowych terenu na zewnątrz, łącząc go z innymi rezydencjonalnymi założeniami ogrodowymi skarpy wiślanej. Elementy te uczestniczyły jednocześnie w kształtowaniu wewnętrznych powiązań widokowych pomiędzy terenem na skarpie i u jej podnóża. Dodatkowo staw, oddzielający od pozostałej części założenia Gaj, pozwalał na kształtowanie krótkich widoków w dwóch głównych kierunkach. Jednym z nich był kierunek z Gaju na wzgórze, w obrębie którego istniały widoki biegnące w kierunku przez staw na altany w ogrodzie i przystani nad stawem oraz w kierunku na pałacyk i kościół na wzgórzu. Drugim – grupa widoków ze wzgórza na Gaj, które ukierunkowane były na staw, a dalej – przez jego lustro – na zlokalizowane za nim, w Gaju, elementy architektoniczne i pomniki. Były nimi: altana (początkowo zlokalizowana u podnóża skarpy, a potem na stawie) oraz sarkofag wystawiony na wzgórkach polany.

Analiza powiązań widokowych w obrębie Gucin-Gaju wykazała, że również żadne z pierwotnych powiązań widokowych wewnętrznych nie zachowały się, przez co dawne walory widokowe istniejące w obrębie obiektu zostały zatracone. Mimo iż skarpa i staw należą do zachowanych elementów Gucin-Gaju, to ze względu na liczne przekształcenia w ich obrębie, związane z niekontrolowanym rozwojem samosiewów, niemożliwe jest odczytanie występujących między nimi dawniej powiązań. Zarośnięty staw stanowi obecnie barierę widokową pomiędzy poszczególnymi częściami założenia, a nie, jak w pierwotnej idei, rozległą otwartą przestrzeń, kształtującą zasięg powiązań widokowych wewnątrz parku.

6. STAN PRZETRWANIA

Gucin-Gaj, w ujęciu ogólnym, zachowany jest w bardzo złym stanie i funkcjonuje obecnie przede wszystkim jako nazwa zwyczajowa po dawnym założeniu ogrodowym. Nie stanowi spójnego pod względem formy i treści założenia. Jego układ prze-

⁷ L. Majdecki, *Inwentaryzacja ogrodu Gucin-Gaj*, 1961.

⁸ Majdecki, *Gucin Gaj...*, op. cit., s. 18.

strzenny, na który składały się: ogród na wzgórzu, ogród dolny ze stawem i Gajem oraz liczne powiązania komunikacyjne i widokowe założenia, jest obecnie nieczytelny.

Do zachowanych elementów dawnego założenia Gucin-Gaj należą:

- elementy naturalnego ukształtowania terenu (wzgórze, skarpa) i pozostałości po stawach,
- w ogrodzie górnym – elementy zabytkowe kompleksu należącego do parafii: kościół, dzwonnica, plebania, stróżówka, wikarówka (obecnie dom pogrzebowy) oraz fragment dawnej drogi prowadzącej na cmentarz, a także cztery pomnikowe drzewa przy kościele i plebani,
- w ogrodzie dolnym – trzy elementy pomnikowe z dawnego Gaju (sarkofag, obelisk, kamień pamiątkowy) – obecnie wystawione na terenie parku w Wilanowie, kilkanaście egzemplarzy drzew o dużych wartościach przyrodniczych, w tym osiem uznanych za pomniki przyrody, wejście do podziemnej groty, które jest zdewastowane (na fragmentach tej części założenia zachowała się dawna droga granicząca z założeniem na jego północnym fragmencie), częściowo zachowany jest również znacznie zarośnięty przez samosiewy drzew i krzewów staw, który podlega eutrofizacji.

Nie zachowały się główne elementy układu przestrzennego założenia:

- w ogrodzie górnym – zabudowania dworu i towarzyszące mu oficyny oraz kompozycja otaczającego je ogrodu z charakterystycznym układem i strukturą roślinności, wnętrzami ogrodowymi i alejkami,
- w ogrodzie dolnym – układ komunikacyjny założenia oraz powiązania widokowe, jak też liczne elementy małej architektury (rzeźby, pomniki, kamienie pamiątkowe) i bogaty drzewostan w Gaju.

W miejscu Gucina funkcjonuje obecnie sad przykościelny oraz miejsce pamięci na terenie placu przed kościołem – pomnik Ofiar Terroru Komunistycznego.

Obecnie na obszarze dawnego ogrodu dolnego ze stawem i Gajem znajdują się dysharmonizujące z otoczeniem zabudowania przemysłowe (baraki, magazyny i warsztaty spółki „Aquamex”), a jego północna część to teren niezagospodarowany.

Część południowa historycznego Gaju to nieużytki na podmokłych łąkach, stopniowo zarastające łągowymi lasami. Tu również występują zabudowania przemysłowe i gastronomiczne, które stanowią elementy dysharmonijne i negatywnie wpływają na odbiór tego miejsca w ujęciu przestrzennym i wizualnym. Nie zachowały się żadne z istniejących wcześniej wewnętrznych powiązań widokowych występujących w obrębie ogrodu.

Założenie Gucin-Gaju ulega stopniowej zagładzie zarówno z powodu niewłaściwego zagospodarowania terenu (obce obiekty architektoniczne), jak również przemian sposobu użytkowania wszystkich elementów zagospodarowania tego założenia. Nakładają się na ten stan wieloletnie zaniedbania w obrębie wszystkich elementów dawnej kompozycji, zwłaszcza roślinności. Negatywne zmiany w zakresie powiązań widokowych powstają również na skutek zasadniczych przekształceń bezpośrednio otoczenia założenia – presji inwestycyjnej.

7. PODSUMOWANIE

Gucin-Gaj, od czasu powstania w latach 1817–1821, pełnił istotną rolę w przestrzennych i widokowych powiązaniach z innymi ogrodami południowej części doliny Wisły: Wilanowem, Morysinem, Natolinem, Ursynowem, Królikarnią, Mokotowem, Czerniakowem, Łazienkami itd. Stanowił i nadal stanowi element o dużej wartości w odniesieniu do wielu aspektów. W ujęciu przestrzennym – do dziś pozostaje ważnym

elementem tzw. klucza wilanowskiego, uwarunkowanego historycznie i czytelnego w strukturze urbanistycznej miasta. W ujęciu kulturowym – był unikalną formą ogrodu upamiętnienia, gdzie całe założenie ogrodowe (Gaj) pełniło rolę monumentu realizowanego przez elementy kamienne i elementy żywe. W ujęciu przyrodniczym – Gucin-Gaj, wraz z elementami klucza wilanowskiego, współtworzył wyodrębnioną jednostkę przestrzenną, którą zespałał układ skarpy, doliny i rzeki Wisły.

Stan zachowania założenia ogrodowego Gucin-Gaj wskazuje, iż przetrwał on do dziś w bardzo złym stanie i zasadniczo nie funkcjonuje jako odrębne założenie ogrodowe. Można uznać, że jest to forma szczątkowa, o czym już w latach 60. XX wieku wspominał profesor Longin Majdecki, wykonując badania poświęcone temu założeniu⁹. Zauważył on jednak, że mimo tak złego stanu obiektu, główne elementy jego układu przestrzennego nadal były możliwe do odczytania. Powinny one zatem już wtedy stanowić punkt wyjścia i jednocześnie materiał pomocny na etapie podejmowania decyzji o dalszym sposobie zagospodarowania tego założenia. Do dziś jednak działania te nie zostały podjęte.

Wobec braku ochrony konserwatorskiej dla terenu dawnego Gaju – toczą się bowiem postępowania odwoławcze w sprawie użytkowania terenu – ograniczona jest możliwość zainicjowania działań naprawczych służących przywróceniu założenia ogrodowego Gucin-Gaj. Wobec tej sytuacji konieczne jest podjęcie natychmiastowych zabiegów służących przerwaniu procesu dalszej degradacji tego obiektu i przywrócenie mu jego wartości historycznych, kulturowych i przyrodniczych. Działania te powinny dotyczyć zarówno uprawomocnienia decyzji o wpisie do rejestru zabytków dotychczas nieobjętego ochroną ogrodu dolnego, jak i opracowania oraz realizacji projektu rewaloryzacji.

LITERATURA

- BOGDANOWSKI J., *Polskie ogrody ozdobne. Historia i problemy rewaloryzacji*, Arkady, Warszawa 2000.
- CIOŁEK G., *Ogrody polskie. Przemiany treści i formy*, Budownictwo i Architektura, Warszawa 1954.
- CIOŁEK G., *Zarys historii kompozycji ogrodowej w Polsce. Materiały do projektowania*, Zeszyt 4, PWN, Łódź–Warszawa 1955.
- CZARTORYSKA I., *Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów*, Wrocław 1805.
- Decyzja nr 1383-A z dnia 10 lipca 1989 roku o wpisie do rejestru zabytków Zespołu Kościelnego p.w. Św. Katarzyny przy ul. Fosa 17 w Warszawie.
- Decyzja nr 1568/2007 z dnia 12 listopada 2007 roku o wpisie do rejestru zabytków Ogrodu Gucin-Gaj położonego w Warszawie w Dzielnicy Ursynów.
- DROZDOWSKI M., ZACHORSKI A., *Historia Warszawy*, PWN, Warszawa 1981.
- HERBST S. (red.), *Encyklopedia Warszawy*, PWN, Warszawa 1975.
- KOBENDZA R., KOŁODZIEJCZYK J., *Przewodnik florystyczny po okolicach i parkach Warszawy*, Wydawnictwo M. Arcta w Warszawie, Warszawa 1922, s. 56.
- LIPIŃSKA J., POĆ M., *Wytyczne konserwatorskie dla Rejonu Świętej Katarzyny w Warszawie*, Pracownia „Projektowanie i Realizacja Inwestycji”, Warszawa 2006.
- LORENTZ S., *Sarkofag Scypiona w Polsce*, „Meander”, R. I, 1946.
- MAJDECKI L., *Gucin Gaj. Analiza układu kompozycyjno-przestrzennego na tle warunków naturalnych i zarysu historycznego*, [w:] „Rejestr Ogrodów Polskich”, Zeszyt 4, PWN, Warszawa 1965.

⁹ Majdecki, *Gucin Gaj...*, op. cit., s. 44.

- MAJDECKI L., *Inwentaryzacja ogrodu Gucin-Gaj*, 1961.
- MAŁACHOWSKI S., *Gaj w Gucinie*, [w:] „Ochrona Zabytków”, rok 11, nr 1–2 (40-41), Warszawa 1958, s. 146-149.
- NOWICKA E., *Gucin*, [w:] „Ziemia”, nr 17, 1914, s. 266-268.
- PIEKARSKA Z., ZIEMBIŃSKA-SZNEE Z., *Ewidencja Parku Gucina Gaj w Służewie*, KOBiDZ, Warszawa 1987.
- POLANOWSKA J., *Stanisław Kostka Potocki. Twórczość architekta amatora*, Instytut Sztuki PAN, Liber Pro Arte, Warszawa 2009.
- SENETA W., DOLATOWSKI J., *Dendrologia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.
- SKIMBOROWICZ H., GERSON W., *Wilanów. Album widoków i pamiątek*, Warszawa 1877.
- STĘPNIEWSKA B., *Tendencje kształtowania zieleni w wiekach XIX i XX w Europie*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1996.
- Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego m. st. Warszawy. Uchwała nr LXXXII/2746/2006 z dn. 10-10-2006.
- ŚWIĄTKOWSKI M., *Inwentaryzacja roślinności w skali 1:500*, KOBiDZ, Warszawa 2006.
- ŚWIĄTKOWSKI M., *Studium historyczno-konserwatorskie Ogrodu Gucin-Gaj w Służewie. Kościół św. Katarzyny i Ogród Gucin-Gaj w Służewie, ustalenie granic wpisu do rejestru zabytków*, KOBiDZ, Warszawa 2006.
- WRZOS Z., *Założenie ogrodowe Gucin-Gaj w Warszawie – wytyczne konserwatorskie*, praca dyplomowa wykonana pod kierunkiem dr inż. Kingi Kimic, Podyplomowe Studium Ochrony Dziedzictwa Kulturowego, Politechnika Warszawska, Warszawa 2010.
- ZAKRZEWSKA E. (red.), *Opracowanie Ekofizjograficzne do MPZP Rejonu Św. Katarzyny*, Miejska Pracownia Planowania Przestrzennego i Strategii Rozwoju, Warszawa 2006.
- ZUG S.B., *Ogrody w Warszawie i jej okolicach. Opisanie w roku 1784 przez Szymona Zuga z objaśnieniami F.M. Sobieszczańskiego*, Kalendarz Powszechny na rok przestępny 1848, R. 14, Warszawa 1848, s. 1-18.
- Plan południowych okolic Warszawy ze Służewem i terenami otaczającymi, 1829, I.S. PAN nr 60985.
- Plan okolic Warszawy, 1819.
- Plan okolic Warszawy, 1920.
- Plan części Służewa z Gucinem wg Pachulskiego z 1859 roku ze zbiorów AGAD w Warszawie, nr 468-7.
- Plan części Służewa ze wzgórzem gucińskim i kościołem wg Beniusiewicza z 1807 roku ze zbiorów AGAD w Warszawie, nr W 496-25 a.